

Розвиток будівельної промисловості у німців Криму в XIX – на початку ХХ ст.

Розглядаються питання розвитку будівельної галузі Криму в дорадянський період. Основна увага приділена становищу будівельної промисловості у німців півострову. Виявлено причини та особливості функціонування цегельно–черепичних заводів. окремо проаналізовано загальні масштаби цієї діяльності на території півострова.

Ключові слова: німці Криму, будівельна промисловість, черепиця, цегла.

На сучасному етапі розвитку Криму та України активізовано пошук оптимальних шляхів стимулювання економічного розвитку. Владою здійснюються кроки щодо створення сприятливих умов для функціонування малого та середнього бізнесу, стимулювання відновлювальних джерел енергії тощо. У зв'язку з цим є актуальним вивчення досвіду розвитку кримської промисловості у XIX – на початку ХХ ст. серед німецького населення. Показовою є робота в місцях їхнього компактного проживання підприємств з виготовлення та реалізації різноманітних будівельних матеріалів.

Мета статті полягає у вивчені накопиченого німцями досвіду в розвиткові будівельної промисловості Криму. Для її досягнення треба вирішити низку завдань: проаналізувати причини та особливості створення цегельно–черепичних заводів; здійснити типологію цих підприємств; охарактеризувати масштаби їх діяльності.

Питання місця будівельної промисловості у сфері економічної діяльності німців та їх впливу на забезпечення регіону цеглою, черепицею, каменем на жаль не знайшло свого належного вивчення у науковій літературі. У більшості праць можна зустріти лише поодинокі згадування про певні підприємства.

Кримський півострів за своїми природними особливостями малопридатний для вирощування лісів будівельного призначення. Саме тому місцеве населення традиційно у споруджені житла використовувало саман, каміння й привезені з інших регіонів будівельні матеріали.

На час заселення німцями Криму будівництво було досить витратним, а у сільській місцевості будинки взагалі споруджувалися із супутніх матеріалів. Отже, в перші десятиріччя у нових поселенців існувало чимало проблем із зведенням надійних господарств, пов'язаних з матеріальними труднощами. Поступове покращення добробуту німців на території Криму, накопичений досвід проживання в умовах степів, обумовило появу нових будівельних технологій. Застосування останніх, тривалий час, успішно здійснювалося в умовах півострова.

Сплеск розвитку будівельної галузі Криму припадає на другу половину XIX – початок ХХ ст. Німці – одна з небагатьох етнічних груп, що активно впливалася на будівельну промисловість півострова. До цього їх підштовхувала низка причин та обставин. Насамперед, сформована ще до переселення побутова культура забудови своїх будинків та поселень. Адже, на їхній батьківщині головну тенденцію у споруджені будинків відігравало використання надійних матеріалів. Це дозволяло забезпечити довголіття споруд, отримати оптимальний захист від пожеж, протікання та інших надзвичайних і стихійних лих. У підсумку такий підхід забезпечував надійність житла, що зменшувало матеріальні витрати на утримання в подальшому.

Саме тому переселяючись та проживаючи в Криму німці здійснювали пошук дешевих, але стійких будівельних і покрівельних матеріалів. Такими на той час стали цегла та черепиця. Водночас переселенці дбали про забезпечення безземельних членів громади робочими місцями. Врешті загальновідомо про прагматичність німців – вони активно використовували будь-яку можливість для заробітку. Зокрема, до виготовлення черепиці та цегли їх підштовхувала наявність дешевої сировини (соломи, глини тощо).

Ще однією з причин розвитку цегельно–черепичної промисловості серед німців Криму стало стрімке будівництво нових колоній, особливо на межі XIX–XX ст. Зведення адміністративних, культових і просвітницьких споруд, які ставали окрасою поселень, потребувало все більше надійних і дешевих будівельних матеріалів, виготовлених на місці, бо привозити з інших територій Російської імперії було надто дорого й неефективно.

Отже, основною причиною поширення цегельно–черепичної промисловості серед німців став будівельний бум в Таврійській губернії в другій половині XIX – на початку ХХ ст.

Усе назване активізувало створення заводів, що забезпечували б кримські повіти дешевою продукцією, економлячи на транспортних витратах і сировині. Також, слід враховувати, що завойований авторитет сприяв підвищенню попиту на німецьку цеглу та черепицю, збільшенню ринків збуту виготовленої продукції.

Крім того, місцеві органи самоврядування та влада були зацікавленні й стимулювали населення до: зведення цегляних і кам'яних будинків, використання довговічних покрівельних матеріалів. Кримські земства активізувалася діяльністю у цьому напрямку саме наприкінці XIX – на початку ХХ ст.

Разом із будівництвом опорних конструкцій приділялася увага й облаштуванню дахів. Зокрема, Таврійське губернське земство своїми рішеннями намагалося стимулювати заснування заводів з виготовлення вогнетривких матеріалів, якими, за задумом, маластати черепиця. З цією метою владою виділялися цільові кошти населенню для її закупівлі. Наприклад, за період 1890–1910 рр. на перекриття черепицею дахів у селах громадами була отримана позика у розмірі 375 445 крб. [2,с.1–2], в 1914 р. ця сума склала біля 225 375 крб. [1,с.5–6]. Остання цифра свідчить, що напередодні початку Першої світової війни серед кримського населення було популярним переверхувати оселі черепицею. Адже позика більше ніж у 200 тис. крб., навіть з урахуванням інфляції, була суттєвою для того часу. Загалом земська програма щодо використання місцевими жителями вогнетривких будівельних матеріалів стимулювала розвиток власних виробничих потужностей. Саме німці сповна скористалися стабільним фінансуванням. Адже вони на час роботи програми накопичили чималий досвід з виготовлення цегли та черепиці, мали відповідні кошти, запроваджували новітні технології задля розширення свого бізнесу.

Заснування заводів з виготовлення цегли та черепиці не мало значних бюрократичних перешкод. Отримавши дозвіл від місцевих чиновників, німці в короткі терміни зводили свої підприємства. Для їх облаштування треба було придбати лише спеціальний прес для виготовлення черепиці, рамки для її сушки, форми під цеглу. Виявлені джерела, в яких описуються заводи, дозволяють відтворити виробництво. Наприклад, на цегельно–черепичному заводі Г.Г. Лорера в с. Аджі–Ахмат Ак–Шеіхської волості Перекопського повіту використовувався прес системи «Франца та Шнейдера», у 1915 р. було в наявності 1 000 шт. рамок для черепиці [3,арк.12], п'ять тачок з чавунними колесами, місило для глини з чавунним валом, дві цегляні печі, навіс для сушки цегли та сарай для сушки черепиці [4,арк.18].

Інший завод, що належав Х.Ф. Вальцу при с. Аргін Зуйської волості Сімферопольського повіту, мав наступні приміщення: хата, сарай–майстерня, прес, рамки, сарай для сушки й зберігання продукції, піч. Відомо, що вартість облаштування цього заводу коштувало власнику 3 тис. крб. [5,арк.21].

Наведені приклади німецьких будівельних заводів засвідчують, що їх відкриття, після отримання відповідних дозволів від влади, за наявності вільних коштів не було довготривалим процесом. Такий підхід до справи стимулював мобільність будівництва та швидкий запуск виробництва.

Розглядаючи німецькі цегляні заводи доцільно вивчити хронологію виникнення та виділити їх типологію, що дозволить охопити масштаби діяльності цих підприємств.

Основним джерелом для отримання інформації можуть слугувати результати роботи Таврійського губернського земства з вивчення стану цегельно–черепичних заводів проведених в 1910–1911 рр. Владі вдалося отримати від страхових агентів інформацію про діяльність в губернії 231 підприємства [2,с.1–2]. У 1919 р. М.Е. Бененсон стверджував, що на передодні війни кількість заводів сягала 74. На яких працювало 733 особи. Проте війна, а також ліквідаційні закони (які завдали нищівного удару по німецькій економіці Криму та Півдня України) призвели до катастрофічного скорочення підприємств до 26 й 245 працівниками на них [8,с.62].

Динаміка розвитку цегельно–черепичної галузі найкраще відображається у вигляді хронології їх відкриття. Для зручності вивчення та аналізу виявлені данні розміщено у таблиці (Таб.1). У ній зібрано матеріали про підприємства, що діяли на території Таврійської губернії з урахуванням материкових повітів. Також у відображену динаміку потрапляють й підприємства, що функціонували на півострові [2,с.1–2].

**Дані про час заснування цегельно–черепичних заводів
у Таврійській губернії станом на 1911 р.:**

Роки заснування	Кількість заводів	%
1830–1860	11	5,6
1861–1870	4	1,7
1871–1880	13	5,6
1881–1890	32	13,8
1891–1900	71	30,7
1901–1911	100	43,2
Всього	231	100

Отже, наведені відомості засвідчують стрімкий розвиток будівельних заводів наприкінці XIX – на початку ХХ ст. На цей період припадає відкриття понад 70% заводів в Таврійській губернії. Такий стрімкий ріст цегельно–черепичних заводів пов’язаний зі збільшенням масштабів будівельних робіт, економічним піднесенням кримських сіл, стабільним земським цільовим фінансуванням населення.

Для усвідомлення місця та ролі німців у розвитку цегельно–черепичної промисловості Криму слід виявити і проаналізувати кількість підприємств, які їм належали, а також співвідношення з іншими національностями. Звісно, що найбільша проблема у цьому питанні постає через відсутність на сьогоднішній день даних, де б фіксувалися цифри у національному розрізі. Проте в окремих архівних справах вдалося розшукати матеріали щодо оподаткування промислів. Так, у 1893 р. в Перекопському повіті діяло 14 цегельно–черепичних заводів [6,арк.15]. Німці мали у власності в 1892 р. 7 заводів (50%) [7,арк.2–3].

У чотирьох кримських повітах на 1911 р. діяло вже 46 заводів, з яких німцям належало 15 (32%): у Сімферопольському – 20, Перекопському – 12, Феодосійському – 10, Євпаторійському – 4. За цими ж повітами німецькі заводи розподілялися наступним чином: у Перекопському повіті – 9 (75% від загальної чисельності), Сімферопольському – 3 (15%), Євпаторійському – 3 (75%), Феодосійському – 0 [2,с.1–2].

Якщо розглянути діяльність німців щодо створення цегельно–черепичних заводів, то вона цілковито відповідає активізації будівельних робіт на півострові. Одним з перших підприємств, про яке вдалося знайти свідчення, було засновано в колонії Карасан Сімферопольського повіту в 1863 р. [2,с.1–2]. Принаїдно зауважимо, що продукція цього заводу 1888 р. виставлялася на Таврійській сільськогосподарській та промисловій виставці [9,с.75], що свідчить про намагання німців популяризувати свої досягнення, використовувати усі наявні на той час можливості для інформування населення про свою продукцію, розширення ринків збуту тощо.

Актуальним у вивчені цегельно–черепичної промисловості є виявлення та здійснення типології підприємств. Насамперед їх варто розподілити за обсягами виробництва, територією збуту товару, сезонністю роботи.

Існуючі цегельно–черепичні заводи у німців Криму за кількістю виготовленої продукції можна класифікувати на два основних типи. До першого належать підприємства орієнтовані на промислові масштаби, до другого – виробництва, що обслуговували потреби власної економії або селища, в якому проживав господар.

Серед найбільших заводів, що належали німцям, виділяється підприємство Ф.О. Шталя під Севастополем в маєтку «Алькадар». На початку ХХ ст. у виробництві використовувалася новітня піч «Гофмана», яка працювала на кам’яному вугіллі. У 1910 р. було виготовлено: цегли 1 млн. шт., марсельської черепиці – 700 тис. шт., татарської черепиці – 600 тис. шт. [2]. Річний прибуток в 1910–1911 рр. склав 70 тис. крб. Цього ж року на заводі працювало 115 робітників [10,с.306].

Усі інші заводи, інформацію про які вдалося знайти, виробляли черепиці від 50 тис. до 150 тис. штук на рік і забезпечували потреби однієї або декількох волостей у покрівельних матеріалах. Найпопулярнішими видами продукції була черепиця марсельська та німецька, вона виготовлялася на більшості німецьких заводів Криму, проте в окремих господарствах згадується виготовлення й відомої на півострові «татараки». Основні

потужності підприємств географічно охоплювали – Перекопський, Євпаторійський, частково Сімферопольський та Феодосійський повіти [2].

У 1910 р. у Перекопському повіті було вироблено марсельської черепиці – 485 тис., німецької – 55 тис. В Євпаторійському повіті на трьох заводах – марсельської лише 10 тис., німецької – 253 тис., татарської – 1 млн. 450 тис. [2]. Такі різкі зміни в обсягах виробництва диктувалися потребами ринку. Перевага татарської черепиці в Євпаторійському повіті пов’язана з чисельністю кримських татар, які віддавали перевагу перевіреним виробам. Не менш важливо те, що вона була дешевшою у порівнянні з марсельською та німецькою. А собівартість виходила нижчою, бо вона мала тоншу та меншу форму.

На початку ХХ ст. німці намагалися розширювати асортимент продукції. Серед виявлених прикладів показовим є завод Ф.Ф. Гіллера у Перекопському повіті, с. Олександрівка. На ньому разом із виготовленням черепиці налагодили виробництво плитки для підлоги та тротуарів [2]. Існування в колоніях водогонів, наприклад у Карасані [12, с.206], свідчить про оволодіння технологією створення керамічних спеціальних труб.

Важливим у вивчені діяльності цегельно–черепичних заводів є аналіз часу їх роботи. Виявленні у ході дослідження дані дозволяють дійти висновку, що існуючі підприємства мали сезонний характер. Вони, як правило, працювали щорічно у період з квітня по листопад. Це було характерно як для великих підприємств так і приватних. Такий режим роботи пояснюється декількома причинами. По–перше, загально відомо, що й нині, будівельні роботи в період грудень–березень призупиняються [2;11]. Тому за таких обставин утримувати штат робітників було збитковим, а вивільнені руки використовували для обробки зернових на млинах або для інших господарських потреб. По–друге, головною сировиною для виготовлення цегли та черепиці була глина, яка у зимовий період не добувалася й взагалі не могла використовуватися для виготовлення продукції через низьку якість. Врешті, основним паливом для печей слугувала солома, яка до листопада в більшості випадків закінчувалася. Саме ці причини, як об’єктивні, так і пов’язані з сухою кліматичними та мінералогічними особливостями, не сприяли цілорічному циклу виробництва.

Отже, німці залишили помітний слід у розвитку цегельно–черепичної промисловості Криму. Найбільший вплив вони мали в степовому регіоні, де концентрувалися їх основні поселення. Завдяки розгалужені мережі німці на початку ХХ ст. змогли охопити своєю продукцією Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський повіти. Їм вдалося налагодити ефективне виробництво продукції, зразки якої й у наші дні не поступаються надійністю сучасним матеріалам.

Звісно, що німці займалися не лише виготовленням цегли та черепиці. В історичних джерелах фіксуються також інші види будівельних підприємств. Насамперед вони володіли: каменоломнями, вапняними заводами.

Складовою частиною німецької промисловості Криму була розробка кам’яних кар’єрів з видобутку будівельного каменю. Одні з перших каменоломень, які належали їм, вперше згадуються в джерелах від 60–х рр. XIX ст. Власниками виступали: А.М. Безлер в селищі Аджи–Кеч та Е.Я. Дінцер в економії Отар–Бешар [13, с.295–305]. Підприємство останнього в 1888 р. виробляло від 10 до 20 тис. жовтого штучного каменя на рік, який більш відомий як кримський ракушняк [9, с.75].

Станом на 1894 р. німцям в Сімферопольському повіті належало 4 каменоломні. Поряд з названими власниками треба назвати К.Л. Бооса, який володів кар’єром в селищі Іванівка, оціненою земством в 4800 крб. [11]. У 1902 р. власницею була його дружина Софія Іванівна, а на виробництві працювало 10 робітників. Для того часу підприємство було потужним, адже данні про нього включені до адрес–календаря Російської імперії на 1902 р. [14, с.1869].

Перед початком Першої світової війни у 1913 р. ситуація з кількістю каменоломень суттєво не змінилася. Серед власників у повітових звітах називаються: Я.Я. Янцен, мав каменолому в с. Аджи Елі Кіпчак вартістю в 8 000 крб.; у с. Бурульча в колективній власності І.Вінса, І.Гергарда та ін. була каменоломня також вартістю у 8 000 крб.; Я.Г. Безлер володів підприємством в Іванівці та Отар–Бешарані ціною в 5 000 крб.; поблизу Севастополя Ф.О. Шталь мав каменолому оцінену земством в 2000 крб. [15].

У матеріалах земських управ Криму зустрічаються матеріали оподаткування вапняних заводів власників–німців. Наприклад, на початку ХХ ст. у Сімферопольському

повіті згадуються: потужний вапняний завод Ф.Шталя поблизу Севастополя, у с. Давидівка діяло підприємство С.Гренера, при селищі Сарайли–Кіят орендував вапняний завод І.Тісен [15].

Таким чином, німці Криму зробили вагомий внесок у розвиток будівельної галузі завдяки створенню розширеної мережі цегельно–черепичних заводів, каменоломеньї вапняних заводів. Найбільший розквіт припадає на період кінця XIX – початку ХХ ст., що було викликано стрімкою розбудовою регіону. За своєю потужністю підприємства розподілися на дві групи. Перша була представлена в Криму розгалуженою мережею цегельно–черепичних заводів. Вони орієнтувалися на обслуговування власних господарств і потреби мешканців волості. До другої, менш численної, віднесено підприємства, що збували виготовлену продукції від декількох волостей до всього півострову, а також за його межі. Перша світова війна та прийняття ліквідаційних законів підірвали роботу будівельних підприємств, а події громадянської війни й встановлення в листопаді 1920 р. радянської влади остаточно поставило крапку в розвитку приватної будівельної промисловості німців півострову.

Список використаних джерел

1. Памятная книжка Таврической губернии на 1915 год. – Симферополь: Таврическая губернская типография, 1915. – 307 с.
2. Материалы по описанию кирпично–черепичных заводов и цементных мастерских в разных волостях Таврической губернии. – Симферополь: Тип. ТГЗ, 1912. – 46 с.
3. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК). – Ф.71. – Оп.1. – Спр.2606.
4. ДААРК. – Ф.71. – Оп.1. – Спр.2515. – 124 арк.
5. Там само. – Спр.2580. – 159 арк.
6. Там само. – Ф.70. – Оп.1. – Спр.19. – 248 арк.
7. Там само. – Ф.434. – Оп.1. – Спр.1. – 32 арк.
8. Бененсон М.Е. Экономические очерки Крыма / М.Е. Бененсон. – Симферополь, 1919. – 79 с.
9. Указатель Таврической губернской сельскохозяйственной и промышленной выставки 1888 года в Симферополе. – Симферополь: Тип. Газеты «Крым», 1888. – 81 с.
10. Список фабрик и заводов Российской империи. – СПБ., 1912. – 322 с.
11. ДААРК. – Ф.61. – Оп.1. – Спр.158. – 281 л.
12. Герман А.Ф. О крымских немцах / А.Ф. Герман // Крымская АССР (1921–1945 гг.). Вопросы и ответы. – Симферополь. – Вып.3. – 1990. – С.206.
13. Постановления Симферопольского уездного земского собрания созыва 1867 г. с приложением докладов уездной земской управы. – Симферополь: Тип. С. Спиро, 1867. – 316, 88 с.
14. Вся Россия. Адрес–календарь Российской империи: справочная книга по торговле и промышленности на 1902 год. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1903. – 1567 с.
15. ДААРК. – Ф.61. – Оп.1. – Спр.300.
16. Памятная книжка Таврической губернии на 1917 год. – Симферополь: Таврическая губернская типография, 1917. – 307 с.
17. Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Торгово–промышленный адрес–календарь Российской империи. Санкт–Петербург: А.С. Суворин, 1900. – Т.1. – 1445 с.

Задерейчук И.А. Развитие строительной промышленности в немцев Крыма в XIX – в начале XX в.

Рассматриваются вопросы развития строительной отрасли Крыма в досоветский период. Основное внимание уделяется состоянию строительной промышленности у немцев полуострова. Выявлено причины и особенности функционирования кирпично–черепичных заводов. Отдельно проанализировано общие масштабы этой деятельности на территории полуострова.

Ключевые слова: немцы Крыма, строительная промышленность, черепица, кирпич.

Zadereychuk, I.P. The development of Germen's building industry in Crimea in the 19-th – beginning of the 20-th century

The article is devoted to studing of the history of building branch in Crimea in pre–Soviet period. The main attention is payed to the condition of Germen's building industry of the peninsular. The reasons and peculiarities of brick–tilted works functioning are revealed. The scales of their activity on the territory of Crimea are separately analyzed.

Key words: Crimean Germans, the construction industry, tiles and bricks.